

Fernando Rivière de Caralt (1904-1992), passió pel col·leccionisme

SARA VILA GOMÀ

Fernando Rivière de Caralt (Barcelona, 3 de febrer de 1904 - 12 de juliol de 1992), va ser un dels industrials del sector metal·lúrgic amb més renom del seu temps. Igualment, però, quan algú li preguntava per les seves aficions, ell responia que era essencialment col·leccionista, en diferents i variades facetes.¹ De fet, al llarg de la seva vida, va aplegar una magnífica col·lecció d'art antic i modern, en la qual destaquen la pintura i les arts decoratives, una de segells de diversos països i una altra de llibres i revistes d'art. En aquests projectes, a més a més, va emprendre importants labors de mecenatge i de participació, especialment a l'hora d'organitzar exposicions temporals arreu del país. Ara bé, els que li han dedicat algunes paraules en publicacions o li han ofert conferències² només l'han estudiat en quali-

FIGURA 1. Fernando Rivière al jardí de la casa de les Tres Torres, 1967. Col·lecció particular.

¹ Arxiu històric de l'Institut d'Estudis Superiors de l'Empresa. *Solicitud de inscripción al Instituto de Estudios Superiores de la Empresa*, 15 d'abril de 1959, núm. 21.347, pàg. 3.

² Villa i Sans, 2015.

tat d'empresari o botànic,³ com era reconegut mundialment, però molt breument en la resta d'activitats (figura 1). Aquestes, i sense deixar de banda les que hem anomenat, recentment han estat objecte de dos articles i una ponència, realitzats per mi mateixa, pel fet de ser el protagonista de la meua tesi doctoral.⁴

Els inicis

Fernando, membre d'una de les principals famílies de la burgesia barcelonina, era el tercer dels cinc fills del matrimoni entre Fernando Rivière Chavany (1869-1933) i Rosalia de Caralt Sala (1874-1927).⁵ Durant els anys 1909 i 1913, es va formar, juntament amb el seu germà Francisco (1901-1918), a la Deutsche Schule, els matins, i al Col·legi Comtal dels Germans de les Escoles Cristianes, a les tardes. A partir dels set anys d'edat, amb el canvi de residència familiar, va continuar l'escolarització al Col·legi de Nostra Senyora de la Bonanova, on acabaria realitzant els estudis de perit mercantil. Més endavant, impulsat pel seu pare i el seu oncle Francisco, aleshores al capdavant de Rivière y Cía., va assistir a l'Escuela Superior de Trabajo de Terrassa, on va obtenir el títol professional d'expert electricista. Pel que fa als idiomes, va ser sempre molt hàbil i coneixia el català, el castellà, el francès, l'anglès, l'alemany i l'italià. Pel que respecta als seus passatemps d'adolescent, sabem que solia practicar tennis en una pista particular molt propera a la Villa Galia, la torre que la família posseïa a la confluència dels carrers del Rosari i de les Escoles Pies.⁶

L'any 1922, decidit a continuar el llegat industrial, Fernando va iniciar el seu camí a Rivière, SA, on des del primer moment va desenvolupar càrrecs directius. L'empresa disposava de dues fàbriques, una al barri del Poblenou i l'altra a Can Tunis, i d'unes oficines centrals a la ronda de Sant Pere, núm. 58-60, de Barcelona.⁷ Paral·lelament a tot això, l'il·lustre va començar a tenir in-

3 Cabana, 2001: 167-170; Fernández, 2004.

4 Vila, 2020: [s.p.]; Vila, 2021a: 94-109; Vila, 2021b.

5 «Necrológicas: Don Fernando Rivière Chavany». *La Vanguardia*, 24-11-1933, pàg. 2.

6 *La felicidad en la práctica de la virtud: un ángel de la tierra: Francisco de P. Esteve Pi, gloria de la juventud católica española, 1900-1918, Juan Arenas Oriol, 1895-1914, F. Rivière de Caralt, 1901-1918.* (1918). Barcelona: E. Subirana, pàg. 244-256.

7 La fàbrica del barri del Poblenou estava situada en un solar entre els carrers de Pujades,

quietuds culturals, raó per la qual ben aviat es va adherir al Centre Excursionista de Catalunya⁸ i a l'Associació Bonanova, que, integrada per antics alumnes del Col·legi de Nostra Senyora de la Bonanova, disposava de biblioteca i cinema, i organitzava excursions i exposicions d'art.⁹ D'altra banda, la seva assistència a actes socials, com les vetllades literàries, els concerts al Liceu i al Palau de la Música, va portar-lo a establir vincles amb les principals famílies de la ciutat.¹⁰ En aquest entorn, precisament, és on va conèixer Maria Teresa Vidal-Quadras Villavecchia (1905-2004), amb la qual s'acabaria casant l'any 1929. Junts, es van instal·lar en un pis al carrer de Muntaner, núm. 407, i cinc anys més tard, fruit del naixement de Fernando (1930-2017), Maria Teresa (1931) i Myriam (1933), la família Rivièrre Vidal-Quadras es va traslladar a la Villa Elizabet, una finca situada al carrer de les Tres Torres, núm. 1-3, de Barcelona.¹¹

A principi dels anys trenta del segle xx, la indústria metal·lúrgica i el sector químic havien esdevingut els nous puntals del Poble nou industrial i Rivièrre, SA s'havia consolidat com la primera empresa catalana de trefilatge. L'esclat de la Guerra Civil Espanyola, però, va comportar que aquesta passés a mans de la Generalitat de Catalunya, que la controlaria degut a la seva vinculació amb l'anomenada indústria de guerra.¹² Amb això, la família Rivièrre va emprendre el seu viatge cap a l'exili, primer a Gènova i més tard, a partir del gener de 1937, a Pamplona, ciutat on va romandre fins a mitjans del mes de gener de 1939. Des d'aquesta ciutat, Fernando es va poder mantenir força actiu, ja que disposava d'una filial de l'empresa i, tot sovint, va fer viatges de negocis, sobretot a Alemanya, on va tenir sempre bons contactes. Finalment, el mes de juliol de 1939, la família es va tornar a instal·lar a casa seva, a Barcelona, on primer

Llull, Badajoz i Catalunya (avui Ciutat de Granada). La seu de Can Tunis encara conserva una de les naus originals i es troba al passeig de Can Tunis, núm. 4, a tocar del camí que condueix al far de Montjuïc. L'edifici original que ocupava les oficines centrals, obra de l'arquitecte Raimon Duran i Reynals, encara es conserva intacte.

8 «Crònica del Centre». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, vol. 32, núm. 335 (desembre de 1922), pàg. 403.

9 «Crònica Barcelonina». *La Publicitat*, 22-12-1926, pàg. 3.

10 Fernán-Téllez, 1927: 15.

11 Arxiu històric del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. *Expedient de permís d'obres a la finca Villa Elizabeth propietat de Fernando Rivièrre de Caralt*, 1 de desembre de 1934. Fons Gutiérrez Díaz C. 127138.

12 «El nuevo orden revolucionario. Importantes decretos del Gobierno de Cataluña [...]». *La Vanguardia*, 9-8-1936, pàg. 5.

havia arribat Fernando i, més tard, la seva dona i els fills. Afortunadament, van poder recuperar gran part del seu patrimoni i, per extensió, moltes de les seves aficions iniciades durant els anys de guerra.¹³

La filatèlia

L'entusiasme de Fernando Rivière per col·leccionar segells i estudiar-los va començar a mitjans dels anys vint, probablement a partir de la seva incorporació a Rivière y Cía., on diàriament rebia correspondència comercial, tant del territori espanyol com de països més llunyans. La presència de comerços, fires i mercats dedicats a l'especialitat, però, ja era habitual a la ciutat des de finals del segle XIX i va agafar certa rellevància a partir de 1923, quan el mercat denominat Borsa Filatèlica, fins aleshores celebrat a la ronda de Sant Antoni, es va traslladar a la plaça Reial. En aquest indret es va consolidar com el principal punt de compra, venda i intercanvi del sector, i se celebrava, setmanalment, cada diumenge.¹⁴

Fernando va realitzar una col·lecció de segells per països i es coneix que, a principis del mes d'abril de 1936, va participar a l'Exposición Filatélica Nacional, celebrada a Madrid. En aquesta, on assistirien els aficionats més destacats d'Espanya i alguns de l'estranger, la participació es va restringir, exclusivament, a les col·leccions de segells d'Espanya i les seves colònies, i Fernando hi fou guardonat amb la medalla d'or.¹⁵ Així mateix, durant aquest context, és interessant apuntar que, juntament amb l'agremiada Nieves Pont, va apadrinar la festivitat de Sant Gabriel de Barcelona, patró del Gremio Barcelonés de Filatelia i dels col·leccionistes de segells en general.¹⁶

Dins d'aquest àmbit, és important que no perdem de vista que Ricardo Sebastià Coch (1908-1969), secretari personal de Fernando Rivière, va desenvolupar un important paper de suport en la gestió de les col·leccions de l'empresari, tant per a la de segells com per a d'altres que explicarem més endavant. En el tema que ara ens ocupa, a més a més, Sebastià va ser escollit

13 Agraïixo l'ajuda generosa de la família Rivière, especialment de Fernando Sans Rivière, net del col·leccionista Fernando Rivière de Caralt, gràcies al qual he pogut accedir a la consulta de l'arxiu familiar.

14 Aguilar, 2018: 133-136.

15 Fernández, 1936: 33.

16 Soler, 1963: 27.

membre del jurat qualificador de la secció de segells d'Europa de la XIV Exposición Filatélica de la Feria de Muestras, fet que determina el grau d'expertesa que va assolir.¹⁷ Una posició que, igualment, havia ocupat Rivière a la IV Exposición Filatélica, organitzada pel Cercle Filatèlic i Numismàtic de Barcelona. En darrer lloc, el col·leccionista va participar com a expositor al I Congrés Internacional de Filatèlia, a Barcelona, des del maig de 1960 fins al gener de 1961, i fou premiat, al costat de Joan Antoni Samaranch Torelló i Mario Guerin Ventura, amb el Gran Premio Medalla de Oro¹⁸ (figura 2). Poc després, però, i en gran part degut als problemes de salut del seu germà Delmiro (1911-1964), la col·lecció va ser venuda en lot i, actualment, se'n desconeix la localització.

FIGURA 2. XIV Exposición Filatélica de la Feria de Muestras, 26-03-1960. Fons Pérez de Rozas, Top. bcno02869. Arxiu Fotogràfic de Barcelona.

¹⁷ «Colecciones premiadas en la XIV Exposición Filatélica de la Feria de Muestras». *La Vanguardia*, 18-6-1960, pàg. 33.

¹⁸ Fernandez, 1936: 33.

La bibliofília

La passió que Fernando Rivière tenia per la lectura, en qualsevol dels idiomes que coneixia, fou ben present des del mateix moment en què els aprenia. Quan era petit, el seu pare ja disposava d'una magnífica biblioteca a la casa familiar del carrer de les Escoles Pies.¹⁹ Més tard, segurament en el moment d'emancipar-se i, sobretot, després de contraure matrimoni amb Maria Teresa Vidal-Quadras, Fernando Rivière va fer el pas de la lectura de llibres a l'interès per col·leccionar-los. Ara bé, les primeres referències sobre el seu vincle amb la bibliofília no ens arriben fins a l'any 1944, moment en el qual es va afiliar a l'Associació de Bibliòfils de Barcelona, on es va mantenir actiu fins al 1992 i de la qual va ser un dels socis fundadors, ja que ocupava el número 64.²⁰ L'entitat, encara vigent, va sorgir d'un grup de personalitats barcelonines amants del llibre, entre les quals destacaven Ramon de Dalmases Villavecchia, Joan Prats Tomàs, Joan Sedó Peris-Mencheta i Josep Porter Rovira. A l'Associació, Fernando Rivière hi va pronunciar una conferència el 23 de març de 1950, sota el títol «Sobre mi colección de libros de arte».²¹ La dissertació no fou publicada, però, segons expliquen coneguts del bibliòfil, Rivière tenia una gran col·lecció de llibres d'art i, especialment, de revistes.²² De fet, el col·leccionista va establir-se de manera normativa i va adquirir un llibre o catàleg de cadascun dels artistes que entraven a formar part de la seva col·lecció d'art. Principalment, el catàleg de l'exposició on hauria adquirit l'obra, algun llibre de l'artista o bé una publicació més genèrica on es fes referència a la peça en qüestió. I el mateix va fer amb les publicacions referents a exposicions on va prestar les seves obres. D'altra banda, també va tenir obres classificades d'acord amb les diferents branques de l'art (arquitectura, escultura, ceràmica, orfebreria, joieria, dibuix, art decoratiu, enquadernació i història de l'art), així com les col·leccions de *Summa Artis*, *Ars Hispaniae*, les monografies i els estudis dedicats a mestres

19 *La felicidad en la práctica de la virtud: un ángel de la tierra: Francisco de P. Esteve Pi, gloria de la juventud católica española, 1900-1918, Juan Arenas Oriol, 1895-1914, F. Rivière de Caralt, 1901-1918*. (1918). Barcelona: E. Subirana, pàg. 245.

20 «Llistat de socis des de la fundació» [en línia]. *Associació de Bibliòfils de Barcelona*. <http://www.bibliofilscn.cat/llistat-actual-de-socis/> [consulta: 19 novembre 2020].

21 *25 años de la vida de la Asociación de Bibliófilos de Barcelona. Le IIIème Congrès international de bibliophilie: actes et communications* (1971). Barcelona: Asociación de Bibliófilos de Barcelona, pàg. 30.

22 Agraïxo la col·laboració d'Albert Obradors Casals (Llibreria antiquària Casals) i Willy Peters Alexandre (amic de Fernando Rivière de Caralt).

de la pintura com Joaquim Sorolla i Ignacio Zuloaga, de Bernardino de Pantorba; les obres de crítica d'art *Arte y artistas* (1912), *La pintura catalana contemporània* (1931) i *Panorama de la pintura española* (1947), entre d'altres, realitzades per Josep Maria Junoy Muns. I títols com *Juan Serra, pintor* (1942), *Gimeno* (1949), *Bosch-Roger* (1959), *Joan Vila-Puig* (1964), *Francesc Serra* (1965) i *Pintores frente al mar* (1969), de Joan Cortés Vidal (figura 3).

FIGURA 3. Biblioteca de la col·lecció Rivièrè, 1950. Fons Francesc Serra Dimas, Top. 020045. Arxiu Fotogràfic de Barcelona.

El que més despuntava de tot el seu repertori bibliòfil, com anunciàvem, eren les revistes d'art. D'una banda, va adquirir les del territori nacional, com la *Gazeta del Arte*, *Cobalto*, la *Revista Goya*, *Pèl & Ploma*, *Forma* i *Art*. I, de l'altra, les estrangeres i poc habituals al territori, com les britàniques *The Connoisseur*, *The Burlington Magazine* i *Apollo*. Un dels exemplars d'aquesta col·lecció, la publicació *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones*, vol. 36, del mes de desembre de l'any 1928, es troba a la Biblioteca d'Humanitats de la Universitat Autònoma de Barcelona i actualment encara conserva l'etiqueta de registre de la seva biblioteca original.²³

²³ *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones*, vol. 36, desembre 1928 (quart trimestre) [en línia]. *Dipòsit Digital de Documents* (DDD). <https://ddd.uab.cat/record/40577> [consulta: 17 abril 2020].

En el cas concret de les llibreries de vell, la publicació *Llibre de llibreters de vell i de bibliòfils barcelonins d'abans i d'ara* (1949), de Jaume Passarell Ribó, presenta una relació de les principals llibreries i bibliòfils de la Barcelona d'aleshores i, entre els bibliòfils, destaca Plandiura, Sala Ardiz, Teresa Amatller, Alfons Macaya, Isabel Llorach, Miquel Mateu, Santiago Espona, Manuel Roviralta, Ferran Rivière i els seus cosins Lluís i Delmir de Caralt Puig.²⁴ En aquest sentit, tot i que no era costum per a ell, sabem que Rivière va custodiar un llibre d'hores del segle xv, obra que seria reproduïda mitjançant un estampat en fototípia a color per Ricard Fonta (1952) i que formava part d'un exlibris de Jaume Pla i Pallejà. En relació amb aquest tema, és interessant anotar que Fernando Rivière va ser membre de l'Asociación de Exlibristas de Barcelona amb la categoria de soci protector.²⁵ Com a mostra d'aquesta apreciació, Rivière va arribar a encarregar fins a vuit exlibris diferents, tots gravats per veritables mestres d'aquesta tècnica: Josep Triadó Mayol (1924),²⁶ Joan Vila Pujol, «D'Ivori» (1946), Marta Ribas Rabasa (1947), Enric Cristòfor Ricart i Nin (1948), Josep Simont Guillén (1949), Josep Granyer Giralt (1950) i Francisc García Estragués (1951) (figures 4 i 5).²⁷

Respecte a la seva col·laboració en la difusió de la literatura, l'any 1946, va destacar per ser un dels mecenes de la donació del manuscrit del segle xv *Historia d'Alexandre*, lliurat amb motiu de la inauguració d'una nova sala de lectura a la Biblioteca Central.²⁸ Una altra de les seves contribucions va ser amb l'editorial Cobalto (1947-1953), on fou subscriptor d'honor de *Cobalto. Arte Antiguo y Moderno*, revista especialitzada en art, organitzada a partir de temes monogràfics. La publicació consta de cinc volums diferents i es considera un dels primers episodis de la recuperació de l'art modern del període de la postguerra. Al seu torn, la revista va esdevenir un aparador per a diverses de les col·leccions d'art que s'estaven fent a Catalunya i, de fet, és una de les prime-

24 Passarell, 1949: 153-154.

25 Fons de l'Asociación de Exlibristas de Barcelona, Biblioteca de Catalunya. *Fitxa d'alta de soci de l'Asociación de Exlibristas de Barcelona*, 14 de desembre de 1955. Núm. 196. (AEB 5/4).

26 Biblioteca de Catalunya. *Exlibris Fernando Rivière de Caralt*. Josep Triadó Mayol. Foto-gravat en tinta verda, 1924. Codi de barres_20002200095478, Dipòsit de Reserva, Topogràfic: Prop. Rivière de Caralt, Fernando.

27 Els exemplars d'exlibris de Fernando Rivière de Caralt els localitzem digitalitzats a: *Real Biblioteca de Patrimonio Nacional* [en línia]. <https://encuadernacion.realbiblioteca.es/exlibris> [consulta: 12 març 2020].

28 «Vida de Barcelona. Centros oficiales. Inauguración de una nueva sala de lectura en la Biblioteca Central». *La Vanguardia* 7-5-1946, pàg. 7.

FIGURA 4. Josep Triadó Mayol, *Exlibris Fernando Rivièr de Caralt*, 1924. Fotogravat en tinta verda, 118 × 90 mm. Biblioteca de Catalunya.

FIGURA 5. Enric Cristòfor Ricart i Nin, *Exlibris Fernando Rivièr de Caralt*, 1948. Xilografia amb emmarcat gofrat, 22,5 × 31,5 cm. Biblioteca Museu Víctor Balaguer.

res fonts on trobem referenciada la col·lecció Rivièr. Al volum *Los animales en el arte* (1948), s'hi esmenten les rajoles de ceràmica catalana del segle XVIII que el col·leccionista conservava al Mas del Sol de Blanes, i l'obra *Caça de llops*, del pintor flamenc Frans Snyders, a la qual l'historiador d'art José Milicua Illarramendi va dedicar un extens article (figura 6). La publicació estava sota la direcció de Rafael Santos Torroella i María Teresa Bermejo, amb els quals, més tard, Fernando Rivièr i Ricardo Sebastià van fundar una societat civil creada amb la intenció de publicar *El arte y los artistas desde 1800*.²⁹ El plantejament d'aquesta publicació era molt similar al de la revista, però la novetat n'era el format, ja que es presentava a la manera de col·lecció de llibres. Igualment, comptava amb un sistema de mecenatge i preveia l'edició de volums numerats i de luxe.³⁰

²⁹ Arxiu i Biblioteca Rafael i María Teresa Santos Torroella. Arxiu Municipal de Girona. *Contracte entre Fernando Rivièr de Caralt, Ricard Sebastià, Rafael Santos Torroella i María Teresa Bermejo* [s. d.].

³⁰ Vidal, 1997: 234.

FIGURA 6. Frans Snyders, *Caça de llops per gossos*, s. XVII. Oli sobre tela, 407 × 344 cm (2 parts). Col·lecció particular. Fotografia: Institut Amatller d'Art Hispànic – Arxiu Mas. Im. 05422023 (Foto Mas C-93818).

Durant aquesta etapa, la col·lecció Rivière també es va donar a conèixer a partir de les monografies editades dins la col·lecció «Figuras cumbre del arte contemporáneo español» (1945-1952). Aquestes, en gran part finançades per col·leccionistes, van ser gestionades per Archivo de Arte i incloïen un assaig i la reproducció de deu obres de l'artista en color. Entre els anys 1946 i 1948, s'hi van mostrar fins a un total de vuit obres diferents de la col·lecció Rivière: tres del pintor Lluís Muntané, una de Josep Obiols Palau, una de Francesc Serra Castellet, dues de José Aguiar i una d'Eduardo Chicharro (figures 7 i 8).³¹

Més endavant, concretament l'any 1963, el col·leccionista va assistir als diferents actes del III Congrés Internacional de Bibliofília, als quals es van sumar els seus cosins Delmir de Caralt, Lluís de Caralt i Borrell, Pedro J. Rivière Manén, Jorge Rivière Manén i l'esposa d'aquest, la pintora Maria Elena Paredes Surís. El Congrés també va comptar amb una exposició a la Biblioteca Central, on precisament Rivière va deixar en préstec el *Llibre d'or de la col·lecció Rivière*. La publicació va ser encarregada pel bibliòfil, l'any 1949, als enquadernadors Emili Bruggalla Turmo i Ermengol Alsina Munné, i havia de servir perquè els artistes que visitessin la col·lecció Rivière hi deixessin escrits els

³¹ Col·lecció «Figuras cumbre del arte contemporáneo español» publicada a Barcelona: Archivo de Arte, entre 1945-1952.

seus records (figura 9). Tot un conjunt de circumstàncies que posen en evidència la importància del col·leccionista, per sempre estretament vinculat al món de l'art i els artistes de la Barcelona de la postguerra.

FIGURA 7. Josep Obiols, *Retrat d'en Raimon*, 1943. Oli sobre tela, 54 x 43 cm. Parador desconegut. Fotografia extreta de *José Obiols: Barcelona*, 1945. [Barcelona: Archivo de Arte], lám. 9, Figuras cumbre del arte contemporáneo español, 4.

FIGURA 8. Eduardo Chicharro, *La noia de la fonda*, 1913. Oli sobre tela, 98 x 130,5 cm. Col·lecció particular. Fotografia extreta d'E. Chicharro. Madrid, 1948. [Barcelona: Archivo de Arte], lám. 10. «Figuras cumbre del arte contemporáneo español», 17 (Variant de l'obra «Dolor», conservada al Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofia).

FIGURA 9. Collage del pintor Antoni Clavé al *Llibre d'or de la col·lecció Rivièrre*, juliol de 1957. Col·lecció particular.

La col·lecció d'art

El punt de partida de la col·lecció Rivièrè se situa al voltant de l'any 1929, quan Fernando Rivièrè de Caralt residia al pis del carrer de Muntaner, núm. 407, de Barcelona. Aleshores, el col·leccionista ja comptava amb un cercle d'amistats i familiars força habituats en el camp artístic, ja que el seu cunyat, José María Vidal-Quadras Villavecchia, i el seu nebot, Alejo Vidal-Quadras Veiga, començaven a destacar en el gènere de la pintura retratista. Així mateix, no hem de menystenir que, per part de la seva família materna, ja despuntava un gran col·leccionista d'art, Josep Sala Ardiz, cosí germà de la mare de Fernando.

La dèria de l'il·lustre, però, es va veure especialment reforçada quan, amb la seva esposa, es van disposar a cercar mobiliari i objectes d'art per decorar casa seva. Per fer-ho, Fernando va començar a freqüentar galeries d'art i antiquaris, amb els quals, de mica en mica, va anar configurant el seu criteri. De la Sala Parés, per exemple, va esdevenir-ne un dels principals compradors i, de fet, la seva primera adquisició la va fer allà. Es tracta de *Terres roges*, una pintura a l'oli de Joaquim Mir, realitzada a l'entorn de 1930 a Sant Pere de Ribes (figura 10). Al cap de poc temps, hi va adquirir *Port de Pollença* (ca. 1918), primera obra que va tenir del pintor Hermen Anglada Camarasa, del qual acabaria custodiant una desena de peces. Més endavant, aquest conjunt d'estímuls, igualment, es va veure potenciat quan, a la mort del seu pare, l'any 1933, va heretar part del mobiliari antic i alguns objectes que aquest havia anat aplegant al llarg dels anys. Amb el canvi de residència familiar, entre 1934 i 1935, Fernando va encarregar una sèrie de retrats dels membres de la seva família a José María Vidal-Quadras.³²

FIGURA 10. Joaquim Mir, *Terres roges*, ca. 1930. Oli sobre tela, 118 × 132 cm. Col·lecció particular. Fotografia extreta de Jardí, E. (1975). *J. Mir*. Barcelona: Polígrafa, pàg. 158.

³² Coll i Vidal-Quadras, 2007: 88.

Passada la guerra, la idea continuava però la voluntat era fer-ho amb rigor. Per això, aquesta vegada, Fernando va recórrer a l'assessorament de l'historiador Luis Monreal Tejada (1912-2005) i el decorador Willy Peters Pons (1910-1966). Aquests, que coneixien àmpliament la situació artística barcelonina, sabien que el sector s'anava restablint amb força rapidesa, les galeries tornaven a obrir i els col·leccionistes estaven entusiasmats per comprar noves peces. Generalment, de les diferents branques de l'art, la pintura seria la més sol·licitada, mentre que la resta va quedar en un segon pla. I així va quedar parlès a la col·lecció de Fernando Rivièr, que, guiat per Monreal, va adquirir un ampli corpus d'obra pictòrica amb temes realistes en què destacaven paisatges, bodegons, figures, pintures religioses i retrats de personatges de la burgesia. Peters, en canvi, l'hauria aconsellat en matèria d'arts decoratives i li va donar accés a la majoria de les peces de mobiliari antic i modern, ceràmica, talles i elements decoratius d'art antic que va acabar custodiant. Les obres, les va comprar en sales barcelo-

FIGURA 11. Joaquim Sorolla, *La meua esposa i les meves filles al jardí*, 1910. Oli sobre tela, 166 × 206 cm. Col·lecció Masaveu, Oviedo. Fotografia: Institut Amatller d'Art Hispànic – Arxiu Mas. Im. 05422014 (Institut Amatller 3642).

FIGURA 12. Ramon Casas, *Autoretrat*, 1918. Oli sobre arpillera, 185 × 75,5 cm. Fons d'Art de Crèdit Andorrà, Andorra la Vella. Fotografia realitzada per Jaume Blassi.

nines com la Sala Parés, les Galeries Laietanes, la Galeria Syra, la Sala Gaspar i La Pinacoteca, entre d'altres. Ara bé, també n'hi havia de Madrid, com Anti-güedades Linares o el Salón Vilches i, igualment, algunes procedents directament dels tallers dels artistes.

L'any 1947, la col·lecció Rivièrre ja era distingida per albergar obres d'artistes com Joaquim Sorolla (figura 11), Marià Fortuny, Isidre Nonell, Ramon Martí Alsina, Santiago Rusiñol i Ramon Casas (figura 12). Així mateix, comptava amb artistes del moment com Rafael Llimona, Josep Amat, Joan Colom, Emili Grau Sala, Ricard Arenys, Pere Gastó, Rafael Durancamps, Carles Nadal, Ernest Santasusagna, Josep Puigdemengolas, Ramon Rogent, Miquel Villà, Josep Maria Mallol Suazo i Jaume Mercadé, entre d'altres. Al seu torn, s'hi afegiren obres de Federico de Madrazo, Eugenio Lucas Velázquez, Aureliano de Beruete, Manuel Benedito Vives, Darío de Regoyos (figura 13), Barrón Carrillo, Zuloaga i els germans José i Luis Jiménez Aranda.

La col·lecció Rivièrre estava agafant cert renom a la ciutat i Fernando Rivièrre volia seguir amb el seu propòsit. Les peces estaven repartides entre les seves diverses propietats: la residència familiar del carrer de les Tres Torres, la finca de Blanes, la casa de Guils de Cerdanya i el pis de Pamplona. La premsa de l'època, a més a més, se'n feia ressò:

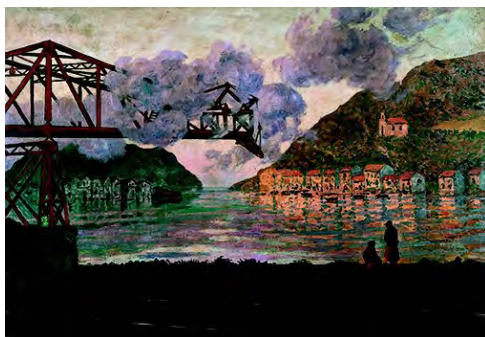

FIGURA 13. Darío de Regoyos, *La badia de Pasajes*, 1900. Oli sobre tela, 69 × 96 cm. Col·lecció particular. Fotografia de San Nicolás (2014). *Darío de Regoyos: catálogo razonado*, Madrid: Fundación Azcona, pàg. 239 [núm. cat. 299].

Los señores de Rivièrre (don Fernando) reunieron en su residencia de Sarria a los principales artistas de la Compañía de «ballets» del marqués de Cuevas que ante-noche terminó su actuación en el Gran Teatro del Liceo; también asistieron a la reunión algunos matrimonios y otras personas de nuestra sociedad y del mundo de las Letras. Los señores de la casa mostraron a sus invitados la colección de pinturas que adorna dicha residencia y luego les obsequiaron con una cena.³³

33 «Ecos de Sociedad: Fiestas y Reuniones». *La Vanguardia*, 2-6-1950, pàg. 4.

A partir d'un moment determinat, més o menys vinculat amb el període d'incorporació dels assessors Monreal i Peters, Fernando Rivière va prendre la decisió de llogar un pis dedicat exclusivament a la seva col·lecció d'art. L'immoble era el principal del carrer de Sant Gabriel, núm. 15, de Barcelona i disposava de nou estances diferents: cinc per a la secció de pintura moderna i dues per a la pintura antiga, l'escultura, el mobiliari i les arts decoratives. Les habitacions restants acollirien la biblioteca d'art i la sala de reserves (figures 14 i 15). Amb la nova ubicació, la col·lecció va esdevenir un lloc d'encontre d'artistes, col·leccionistes, aficionats del món de l'art i amics de Fernando Rivière, que amb aquest canvi assoliria encara més visibilitat a la ciutat. De fet, la col·lecció Rivière formava part de les activitats que organitzaven els Amics dels Museus de Catalunya, d'on Fernando Rivière va ser vocal entre 1950 i 1964.³⁴ D'aquesta entitat, també n'eren membres la seva germana Rosalía (1902-1984) i el seu germà Delmiro, que, a més a més, va ser president de la Comissió d'Amics de les Masies.³⁵

FIGURA 14. Detall d'una de les sales d'art antic de la col·lecció Rivière, 1950. Fons Francesc Serra Dimas, Top. 020038. Arxiu Fotogràfic de Barcelona.

³⁴ Arxiu dels Amics dels Museus de Catalunya. *Programa d'actes de la temporada de tardor*, 5 de desembre de 1955.

³⁵ Serra, 2003: 43, 59, 65 i 71.

FIGURA 15. Detall de les sales d'art modern de la col·lecció Rivière, 1950. Fons Francesc Serra Dimas, Top. 020033. Arxiu Fotogràfic de Barcelona.

Més endavant, fruit de l'amistat amb Rafael Santos Torroella, Fernando Rivière va adquirir algunes peces d'art contemporani, com els sis olis de Benjamín Palencia, una obra de Tàpies i una de Cuixart. Igualment, Santos el va assessorar en la compra de dos monotips de Salvador Dalí que dataven de ca. 1926 i, per tant, serien de l'època més acadèmica de l'artista. En aquest repertori, el col·leccionista, pel seu compte, hi va afegir l'obra de Pablo Picasso *El pintor i la model*, adquirida a la Sala Gaspar l'any 1958 (figura 16), així com les peces *Formes nocturnes amb ocells jugant*, de Will Faber (1955), i *Davant del sol (IX)*, de Mathias Goeritz (1948). Sense deixar de banda l'apreciació per la pintura, Rivière va reunir una considerable quantitat d'exemplars d'escultura i ceràmica, tant d'època antiga com moderna. A la col·lecció Rivière, s'hi podia observar l'obra de Josep Clarà, que l'estiu de 1948 va rebre l'encàrrec de retratar l'esposa i una de les filles del col·leccionista, Rocío (1941). Juntament amb aquesta obra, hi havia creacions d'Enric Clarasó, de Martí Llauredó, d'Àngel Ferrant i del ceramista Antoni Cumella, gran amic del col·leccionista. A aquestes, s'hi van sumar una amplíssima mostra de rajoles catalanes d'arts i oficis, plafons de ceràmica religiosa de Manises, vaixel·la antiga, recipients de farmàcia i peces al torn. Per la seva singularitat respecte a la resta, convé citar la col·lecció de figures de pedres dures orientals. Un recull de més de quaranta objectes que, realitzats amb jade, ambre, quars, àgata i ivori, van ser valorats,

l'any 1947, per l'expert en la matèria Jean-Michel Beurdeley,³⁶ i dos anys després pel mateix col·leccionista, Fernando Rivière, en un article per a la revista *Arte y Hogar* (figura 17).³⁷

FIGURA 16. Pablo Picasso, *L'artista i la model (L'atelier)*, 17/1/1954. Tinta xinesa sobre paper, 24 × 32 cm. Fotografia: Institut Amatller d'Art Hispànic – Arxiu Mas. Im. 05422052 (Foto Gudiol 53388).

FIGURA 17. Vas i dues figures d'ivori, finals del s. XIX. Fons Francesc Serra Dimas, Top. 022856. Arxiu Fotogràfic de Barcelona.

³⁶ Arxiu de la col·lecció Rivière. *Fitxa núm.* 291, 1947. Fons particular de la família Rivière Vidal-Quadras.

³⁷ Rivière, 1949.

De manera paral·lela, Rivière, sempre atent a la seva vocació, va saber aprofitar qualsevol ocasió per adquirir més peces, sobretot en els nombrosos viatges que cada any feia per negocis o per plaer. A París, per exemple, va entrar en contacte amb la galeria d'André Romanet, on, l'any 1956, hi va comprar una desena d'obres d'artistes francesos com Claude Venard, Jacques Yankel, Jules Cavaillès, Emile Othon Friesz i Robert Humblot, entre d'altres. A Madrid, va confiar les seves adquisicions al Salón Macarrón o a la Galería del Cisne, que precisament va ser la seu que la Sala Parés obriria a la capital espanyola l'any 1960. Les pintures i talles de temàtica religiosa, data- des majoritàriament entre els segles xv, xvi i xvii, segurament li van arribar per mitjà de Luis Monreal, molt assabentat del que Josep Gudiol i Juan Antonio Gaya Nuño oferien en el seu projecte de les Galeries Laietanes, on, a banda d'art contemporani, hi hauria antiguitats, especialment d'escola castellana.

Fernando Rivière era un col·leccionista amb voluntat permanent de millorar la seva col·lecció; sempre estava venent i comprant peces millors, la qual cosa possiblement també es corresponia amb el seu esperit d'home de negocis. Una posició que, a més a més, li va permetre finançar projectes com els que hem esmentat de l'Editorial Còbalto i el Premio Fernando Rivière, de la III Bial Hispanoamericana de Arte, que l'any 1955 va ser assignat al pintor murcià José Antonio Molina Sánchez.³⁸ Rivière estava molt habituat a aquests actes, ja que també havia assistit a l'homenatge que es va fer als artistes catalans guardonats a la I Bial d'aquest certamen.³⁹ Altrament, resulta interessant tenir present que va ser membre del jurat del concurs «Navidad», organitzat per les Galeries Laietanes i integrat, entre d'altres, per Alberto del Castillo, Juan Antonio Gaya i Juan Eduardo Cirlo.⁴⁰ Com a mecenes de l'art contemporani, va participar en la comissió que, l'any 1958, es va crear amb la voluntat de gestionar l'adquisició de l'obra de l'escultor Apel·les Fenosa per al Museu d'Art Modern de Barcelona. La idea va sorgir després de la bona acollida de l'exposició que l'artista va presentar a Galerías Jardín l'any 1957. Malgrat tot, però, les reunions, la comissió i les promeses no van servir de res i el

38 «Los premios de la III Bial Hispanoamericana de Arte». *Destino*, núm. 959, any xix, 24-12-1955, pàg. 47.

39 «Homenaje a los artistas galardonados en la Bial». *La Vanguardia*, 24-1-1952, pàg. 13.

40 «Notas Navideñas: Fallo del concurso "Navidad" de Galerías Layetanas». *La Vanguardia*, 23-12-1950, pàg. 18.

pla es va estroncar.⁴¹ Un succés que, de nou, confirmava la necessitat de canvi de rumb que demanava el sector. Existia una llarga llista d'artistes reconeguts que formaven part del panorama artístic internacional (Tàpies, Gargallo, Saura, Villèlia, Sempere, Chillida, Millares...), proliferaven activitats d'avantguarda (els Salons d'Octubre, els premis de Maig, la Cámara Barcelonesa de Arte Actual...) i col·lectius artístics (l'Associació d'Artistes Actuals, el Grup R d'arquitectura, el Grup Taüll, el Grup Sílex...); però les institucions no donaven pas a l'actualitat. Els primers passos ja s'havien fet a finals dels anys quaranta, justament de la mà del Club 49 i Dau al Set, entre d'altres. L'aposta definitiva arribava deu anys més tard amb la creació del Museo de Arte Contemporáneo de Barcelona. L'ànima d'aquell projecte, Alexandre Cirici Pellicer, va proposar reunir una col·lecció antològica d'obres d'artistes catalans aleshores joves prometedors. La iniciativa, però, requeria finançament i per això Fernando Rivière, motivat per Cesáreo Rodríguez Aguilera, en va ser un dels accionistes. El conjunt, inaugurat l'any 1960, fou instal·lat a la cúpula de l'actual teatre Coliseum de Barcelona i s'hi va mantenir fins al 1963.⁴²

En relació amb la seva participació a les exposicions d'art, es calcula que Rivière va deixar en préstec obres de la seva col·lecció en més d'un centenar d'ocasions. Alguns dels exemples van ser: l'obra *La lectura*, ca. 1930, per a l'exposició de Mallol Suazo al Salón Cano de Madrid (1945);⁴³ la sèrie dels quatre evangelistes, de talla en fusta policromada, de Felipe Bigarny, 1501-1525,⁴⁴ per a la mostra «El arte en España en tiempo de los Reyes Católicos», celebrada al Saló del Tinell de Barcelona (1951);⁴⁵ els llenços dels mestres Casas, Rusiñol, Mercadé, Regoyos, Mir i Gimeno, per al «1er. Encuentro de Pintura en Sitges», presentat al Saló Blau del Palau Maricel i, després, al Palau de la Virreina amb el títol «100 Años de Pintura en las Colecciones Barcelonesas» (1968);⁴⁶ així com

41 Centre de Documentació i Recerca Apel·les Fenosa. *Carta de J. Fluvà a Fenosa*, 31 d'octubre de 1958.

42 Centre d'Estudis i Documentació del Macba. *Actas de la creación del Museo de Arte Contemporáneo*, 2 de desembre de 1960. MACB59-67-MACB_FGM_09, 10, 12 i 14.

43 L'obra va ser reproduïda al fullet de l'exposició «Mallol Suazo». Salón Cano, Madrid. Desembre 1945.

44 Aquest grup escultòric forma part de la col·lecció permanent del Museo Nacional de la Escultura de Valladolid: CE2899; CE2900; CE2901; CE2902.

45 «El Arte en España en tiempo de los Reyes Católicos» (1951). Barcelona: Amigos de los Museos. Exposició al Saló del Tinell, Barcelona.

46 1er. *Encuentro de Pintura en Sitges: organizado por el Grup Nonell, del 11 al 13 de octubre Maricel, Salón Azul, 1968* (catàleg de l'exposició) (1968). Barcelona: Nauta.

la millor peça de la col·lecció Rivière, *La meva esposa i les meves filles al jardí* de Sorolla, que, el mes de setembre de 1989, va viatjar fins a San Diego, Califòrnia, per a l'exposició «The Painter Joaquín Sorolla y Bastida» (figura 18).

FIGURA 18. Joaquim Renart, a l'esquerra, guiant l'acte d'inauguració de l'exposició «El arte en España en tiempo de los Reyes Católicos». En primer pla, l'obra *Calvari*, s. xv, de l'artista aragonès Domingo Ram, també procedent de la col·lecció Rivière, 1951. Fons Pérez de Rozas, Top. A_10_5_S4_006. Arxiu Fotogràfic de Barcelona.

El llegat

Al llarg de la seva vida, Fernando Rivière va arribar a aplegar més de nou-cents peces diferents per configurar la col·lecció artística que acabem de conèixer. Gràcies al seu rigor, va unir obres de reconeguts mestres de l'art però també d'anònims i d'arts que, en aquell context de postguerra, a vegades s'havien considerat de segona. Un full de ruta meditat tant pels seus assessors, Peters i Monreal, com per ell mateix, qui en tindria sempre la darrera paraula. Fernando Rivière, meticulós i ordenat en totes les seves facetes, va procurar documentar la col·lecció a partir de la Biblioteca d'Història de l'Art que hem comentat, a la qual va sumar, des del primer moment, la realització d'un inventari i un fons documental amb reculls de premsa, fulls de sala, factures i correspondència amb artistes. D'aquest conjunt, creat per Fernando Rivière

i el seu secretari, Ricardo Sebastià, en destaca l'inventari, constituït amb fitxes tècniques que inclouen fotografies de Francesc Serra Dimas i Francesc Ribera Colomer, que entre els anys 1941 i 1960 van fotografiar la col·lecció Rivièrè per encàrrec del col·leccionista.⁴⁷ A aquestes imatges, s'hi van afegir també les de Fernando Rivièrè, que des de ben jove s'havia aficionat a la fotografia i al cinema. Una metodologia que, igualment, va aplicar al projecte de Blanes, el Jardí Botànic d'Aclimatació Pinya de Rosa, amb prop de set mil espècies de plantes suculentas diferents i una extensa biblioteca de botànica i cactofília. D'aquest jardí, igual que de la col·lecció d'art, Rivièrè en va fer una pel·lícula, a inicis dels anys setanta, recopilant de manera inèdita els diferents espais. Actualment, les fotografies que el col·leccionista va fer a Blanes es conserven, fruit d'una donació familiar l'any 2006, a l'Institut Botànic de Barcelona. Per la seva part, la majoria de les pel·lícules sobre aquests projectes i els seus viatges van ser dipositades per Fernando Sans Rivièrè, net del col·leccionista, a la Filmoteca de Catalunya.⁴⁸

Pel que fa a l'herència de la col·lecció d'art en el panorama museístic català, hem de tenir en compte que Fernando Rivièrè va fer molt poques donacions en vida. De fet, només en tenim documentades quatre, una al Museu del Castell de Montjuïc de Barcelona, l'any 1971, i tres al Museu Frederic Marès, els anys 1972 i 1979. En la primera, va donar l'obra *Els màrtirs* de José Aguiar, actualment en parador desconegut.⁴⁹ Per a les següents, va escollir la talla *Sant Joan d'un Calvari*, de Felipe Bigarny; la talla de fusta d'un *Crist crucificat*, anònim, del primer quart del segle XVII, i una representació del *Toro Farnese*, reproduït amb pisa esmaltada, d'inicis del segle XX.⁵⁰ Aquestes donacions corresponen, a més a més, a un període en el qual el col·leccionista va traslladar la seva residència particular, la casa del carrer de les Tres Torres, a un pis del carrer de Johann Sebastian Bach, 13, de Barcelona. En aquest, a banda d'instal·lar-hi la seva llar, hi va reunir part de la col·lecció d'art que tenia al pis del carrer de Sant Gabriel, que de mica en mica s'anà buidant. El nou immoble era gran i

47 Per a més informació sobre les fotografies de Francesc Serra, vegeu: AFB3-120 Francesc Serra Dimas, Arxiu Fotogràfic de Barcelona. Les fotografies de Francesc Ribera Colomer es conserven a l'arxiu de la col·lecció Rivièrè. Fons particular de la família Rivièrè Vidal-Quadras.

48 Per a més informació sobre l'afició a la fotografia, el cinema i el projecte de Blanes vegeu Vila, 2021a: 96-102.

49 Boronat, 1999: 929.

50 Les donacions al Museu Frederic Marès, seguint l'ordre esmentat, corresponen a: MFM 1415; MFM 1382; MFM S-9520.

permetia albergar força peces; no obstant això, la manca d'espai era evident i l'esperit inicial anava minvant. Corrien altres temps i el col·leccionista va anar desfent-se tant de diverses peces com dels llibres d'art mitjançant vendes o donacions a familiars, i així fins a la seva mort l'any 1992. Actualment, algunes de les obres que havien format part de la col·lecció Rivière, tot i que hi han arribat indirectament, llueixen en sales de museus d'arreu. En són exemple els olis *Montserrat* (1938), d'Hermen Anglada Camarasa, i *Capea* (ca. 1965), de Rafael Durancamps, que són part de la Fundación Arte Moderno y Contemporáneo de Madrid. Els dos grans llenços del pintor barroc Isidoro Arredondo, que representen santa Clara i sant Lluís bisbe, respectivament, i el *Paisatge napolità* (1874) de Marià Fortuny són al Museo Nacional del Prado. *Ávila*, del pintor Aureliano de Beruete, de l'any 1909, es conserva al Museo Carmen Thyssen de Màlaga. Quant a l'*Autoretrat* de Ramon Casas (1918), esmentat en aquest estudi, i un *Paisatge* (1934), pintat per Ignasi Mallo Casanovas, es troben al Fons d'Art de Crèdit Andorrà, a Andorra la Vella. La pintura a l'oli *Càntir d'aram* (1951), de Josep Mompou, forma part del fons del Museu de Valls. La figura de Romà Ribera, titulada *Al parc* (ca. 1904) és una de les obres del Museu del Modernisme de Barcelona. Finalment, el valuós retrat de la família del pintor Joaquim Sorolla (1910) és part de la Colección Masaveu, d'Oviedo.⁵¹

A manera de conclusió, creiem pertinent definir que la col·lecció de Fernando Rivière va ser àmplia i eclèctica, atès que comprenia artistes de renom de tots els temps però molt diversos entre ells. Al seu torn, però, va repetir unes maneres de fer molt pròpies del seu context, amb paral·lelismes amb la col·lecció d'Eusebi Isern Dalmau, Josep Barbey o Santiago Julià i amb intrínseques relacions amb les que havien fet Plandiura, Sala Ardiz o Espona. Va ser una col·lecció oberta al seu temps i als seus artistes, i impregnada del caràcter singular del seu fundador.

51 Les obres, seguint l'ordre esmentat, corresponen a: núm. 10; núm. 57 de la Fundación Arte Moderno y Contemporáneo de Madrid / P03264; P07038; P008265 del Museo Nacional del Prado / CTB.1997.37 del Museo Carmen Thyssen de Màlaga / núm. 82; núm. 404 del Fons d'Art de Crèdit Andorrà / núm. 296 del Museu de Valls / núm. 1472 del Museu del Modernisme / CM-692 de la Colección Masaveu.

Referències bibliogràfiques

- 1er. *Encuentro de Pintura en Sitges: organizado por el Grup Nonell, del 11 al 13 de octubre. Maricel, Salón Azul, 1968* (catàleg de l'exposició) (1968). Barcelona: Nauta.
- 25 años de la vida de la Asociación de Bibliófilos de Barcelona. *Le IIIème Congrès international de bibliophilie: actes et communications*, (1971). Barcelona: Asociación de Bibliófilos de Barcelona, pàg. 30.
- AGUILAR, Antonio (2018). *Cartes i carters. Una història del correu postal a Barcelona*. Barcelona: Albertí, pàg. 133-136.
- BARRACHINA, Jaume; LLONCH, Sílvia; VÉLEZ, Pilar (2002). *La Col·lecció somiada: escultura medieval a les col·leccions catalanes: Museu Frederic Marès, Barcelona del 4 d'abril al 23 de juny del 2002* (catàleg de l'exposició). [Barcelona: Museu Frederic Marès], pàg. 108-109, Quaderns del Museu Frederic Marès, 7.
- Boletín de la Sociedad española de excursiones. Sociedad Española de Excursiones*, vol. 1-58, 1893-1954 [en línia]. *Dipòsit Digital de Documents* (DDD). <https://ddd.uab.cat/record/40577> [consulta: 17 abril 2020].
- BORONAT, Maria Josep (1999). *La política d'adquisicions de la Junta de Museus, 1890-1923*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàg. 929, Monografies de la Junta de Museus de Catalunya, 1.
- CABANA, Francesc (2001). *Fàbriques i empresaris: els protagonistes de la revolució industrial a Catalunya*, vol. 1. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, pàg. 167-170.
- «Colecciones premiadas en la XIV Exposición Filatélica de la Feria de Muestras». *La Vanguardia*, 18-6-1960, pàg. 33.
- COLL, Isabel; VIDAL-QUADRAS, José Antonio (2007). *José María Vidal-Quadras: poeta del contraluz*. Barcelona: Bustamante, pàg. 88.
- «Crònica del Centre». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, vol. 32, núm. 335 (desembre de 1922), pàg. 403 [en línia]. *Biblioteca Digital d'Història de l'Art Hispànic* (BDHAH). <https://ddd.uab.cat/record/27613> (consulta: 22 gener 2021).
- «Cronica Barcelonina». *La Publicitat*, 22-12-1926, pàg. 3 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antiques* (ARCA). https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2336 (consulta: 22 gener 2021).
- «De Arte. Homenaje a los artistas galardonados en la Bienal». *La Vanguardia*, 24-1-1952, pàg. 13.
- El Arte en España en tiempo de los Reyes Católicos: Salón del Tinell: exposición: junio de 1951* (catàleg de l'exposició) (1951). Barcelona: Amigos de los Museos.
- «Ecos de Sociedad: Fiestas y reuniones». *La Vanguardia*, 2-6-1950, pàg. 4.
- E. Chicharro. *Madrid* [1948]. [Barcelona: Archivo de Arte], lám. 10. Figuras cumbre del arte contemporáneo español, 17.
- FERNÁN-TÉLLEZ (1927). «De Sociedad. La verbena en el Golf». *La Vanguardia*, 23-6-1927, pàg. 15.
- FERNÁNDEZ, Paloma (2004). *Un siglo y medio de trefilería en España. Historia de Moreda (1879-2004) y Rivière (1854-2004)*. [Barcelona]: MRT, Moreda-Rivière Trefilerías.

- FERNÁNDEZ (STAMP), Mateo (1936). «De Filatelia. Exposición Filatélica Nacional». *ABC*, 11-4-1936, pàg. 33.
- Francisco Serra: *Barcelona* [1949]. [Barcelona: Archivo de Arte], làm. 1. Figuras cumbre del arte contemporáneo español, 20.
- «El nuevo orden revolucionario. Importantes decretos del Gobierno de Cataluña [...]». *La Vanguardia*, 9-8-1936, pàg. 5.
- JARDÍ, Enric (1975). *J. Mir*. Barcelona: Polígrafa, pàg. 158.
- José Aguiar: *La Gomera (Canarias)* [1948]. [Barcelona: Archivo de Arte], làm. 10. Figuras cumbre del arte contemporáneo español, 16.
- José Obiols: *Barcelona* [1945]. [Barcelona: Archivo de Arte], làm. 9. Figuras cumbre del arte contemporáneo español, 4.
- La felicidad en la práctica de la virtud: un ángel de la tierra: Francisco de P. Esteve Pi, gloria de la juventud católica española, 1900-1918, Juan Arenas Oriol, 1895-1914, F. Riviere de Caralt, 1901-1918*. (1918). Barcelona: E. Subirana, pàg. 244-256.
- «Los Premios de la III Bienal Hispanoamericana de Arte». *Destino*, any XIX, núm. 959, 24-12-1955, pàg. 47 [en línia]. *Arxiu de Revistes Catalanes Antigues* (ARCA). <http://www.bnc.cat/digital/destino/index.html> [consulta: 22 gener 2021].
- Luis Muntané: *Mataró* [1946]. [Barcelona: Archivo de Arte], làm. 9. Figuras cumbre del arte contemporáneo español, 11.
- «Llistat de socis des de la fundació» (pàgina web). *Associació de Bibliòfils de Barcelona* [en línia]. <http://www.bibliofilsbcn.cat/llistat-actual-de-socis/> [consulta: 19 novembre 2020].
- «Notas Navideñas. Fallo del concurso «Navidad» de Galerías Layetanas». *La Vanguardia*, 23-12-1950, pàg. 18.
- «Necrológicas: Don Fernando Rivière Chavany». *La Vanguardia*, 24-11-1933, pàg. 2 [en línia]. *Hemeroteca La Vanguardia*. <http://hemeroteca.lavanguardia.com/previ-ew/1933/11/24/pagina-2/33190155/pdf.html> consulta: 19 novembre 2020.
- PASSARELL, Jaume (1949). *Llibre de llibreters de vell i de bibliòfils barcelonins d'abans i d'ara*. Barcelona: Millà, pàg. 153-154.
- RIVIÈRE, F. (1949). «Piedras Duras. Colección de don Fernando Rivière de Caralt, en Barcelona». *Arte y Hogar*, núm. 57, [s. p].
- SERRA DE DALMASES, Fausto (2003). *70 anys d'amics: 1933-2003*. Barcelona: Amics dels Museus de Catalunya, pàg. 43, 59, 65 i 71.
- SOLER, José M. (1963). «En el día del sello: El gremio barcelonés de filatelia, propulsor de la festividad de San Gabriel». *La Vanguardia*, 23-3-1963, pàg. 27.
- «Vida de Barcelona. Centros oficiales. Inauguración de una nueva sala de lectura en la Biblioteca Central». *La Vanguardia*, 7-5-1946, pàg. 7.
- VIDAL OLIVERAS, Jaume (1997). «Cobalto, història d'una iniciativa editorial (1947-1953)». *Locus Amoenus*, núm. 3, pàg. 215-240 [en línia]. *Dipòsit Digital de Documents* (DDD). <https://ddd.uab.cat/record/27> [consulta: 21 gener 2021].
- VILA, Sara (2020). «Fernando Rivière de Caralt» [en línia]. *Repertori de col·leccionistes i col·leccions d'art i arqueologia de Catalunya* (RCCAAC). https://taller.iec.cat/rcic/fitxa_una.asp?id_fitxa=58 [consulta: 23 març 2020].

- (2021a). «Fernando Rivière de Caralt (1904-1992)». *Blanda*, núm. 23, pàg. 94-109.
 - (2021b). *Fernando Rivière de Caralt (1904-1992): vida i llegat d'un col·leccionista d'art* (tesi doctoral). Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- VILLA, Conchita de la; SANS, Fernando (2015). *Conferència: «Pinya de Rosa i Jardins i Jardiniers»*. Institut d'Estudis Catalans. [en línia]. Youtube https://www.youtube.com/watch?v=ziVgbIEKWFQ&feature=emb_logo [consulta: 19 novembre 2020].